

“Bəşir bəy Aşurbəyov və zəmanəsi”

Tarixdə iz qoyan şəxsiyyətlər haqqında yazmaq müəllifdən məsuliyyət, personajının özü və zəmanəsi haqqında ətraflı bilik, sənədlərlə işləmək qabiliyyəti tələb edir. Əməkdar jurnalist, “Azərbaycan” qəzetinin Humanitar siyasət şöbəsinin müdiri İradə xanım Əliyevanın böyük zəhmət bahasına ərsəyə gətirdiyi “Bəşir bəy Aşurbəyov və zəmanəsi” kitabı Aşurbəyovlar nəslinin şəcərəsinə işıq tutmaqla yanaşı, həm çar Rusiyası dövründə, həm də Sovetlər dövründə sayılıb-seçilən azərbaycanlılara qarşı diskriminasiya və repressiya mexanizminin necə işlədiyini faktlarla təqdim edir. Bu kitab Bəşir bəy Aşurbəyovun arxiv sənədləri, dövrü mətbuat və həmin nəslin nümayəndələri haqqında qiymətli məlumatlar və 30-dan artıq tədqiqat əsasında qələmə alınan ilk tədqiqat əsəridir.

Müəllif neft sahibkarı, mesenat, maarifçi və ictimai-siyasi xadim Bəşir bəy Aşurbəyovun mənsub olduğu nəslin türk dünyasında silinməz izlər qoyan Əfşarlar tayfasına bağlı olduğunu qeyd edir. Nadir şah Əfşar tərəfindən 1743-cü ildə Abşeronda məskunlaşdırılan bu tayfanın kökündə Aşur xan Əfşar dayanır. Aşur xan Əfşar Nadir şahın dövründə Təbrizin hakimi olmuşdur. Bu tayfa Azərbaycan elm və mədəniyyətinə bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Aşurbəyovlar həm də xalqımızın xeyriyyəçilik ənənələrini yaşatmışlar. Hacı Əjdər bəy Aşurbəyov, Nabat xanım Aşurbəyova, İsa bəy, Teymur bəy, Bala bəy Aşurbəyovlar, Sara xanım Aşurbəyova, İqor Aşurbəyli bu nəslin sayılıb-seçilən nümayəndələrindəndir. Çox çətinliklə başa gəlsə də, İradə xanım Bəşir bəyin nəsil şəcərəsini tərtib etmişdir.

Bəşir bəy Aşurbəyov 1875-ci ildə Sabunçu qəsəbəsində Hacı Məhəmməd Həsən bəyin ailəsində anadan olub. Ailənin yeganə oğul övladı olduğu üçün atasının bütün varidatı Bəşir bəyə keçmişdi. Atasından qalan neft mədənlərini təkbaşına idarə etmək mümkün olmadığı üçün o, bu işə öz əmisi oğlanlarını da cəlb

etmişdi. Yeni mədənlər yaratmaları üçün onlara da torpaq sahələri ayrılmışdı. Bəşir bəy 1897-ci ildə Sabunçuda məscid inşa etdirmişdi.

Bəşir bəy rus, fars və ərəb dillərində danışır, fars dilində şeirlər yazırdı. AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Bəşir bəyin kiçikhəcmli şeirlər kitabı saxlanılır. Həmin kitabı oxuduqca Bəşir bəyin təhsil və mədəniyyətə necə səxavətlə himayədarlıq etdiyinin şahidi oluruq. Məlum olur ki, Bəşir bəy, 1901-ci ildə Sabunçuda neft mədənlərində işləyən Cənubi Azərbaycandan gələn fəhlələrin uşaqları üçün “Həmşəri məktəbi” açdırmış. Xeyriyyəçi Bəşir bəy Bakıdakı III Aleksandr adına Birinci kişi gimnaziyasının fəxri qəyyumu olmuşdur. O, Rusiyanın müxtəlif ali məktəblərində oxuyan 29 tələbənin də təhsil haqqını ödəyirmiş. Kitabdan aydın olur ki, Bəşir bəy Cəfər Cabbarlının təhsil aldığı Bakıdakı 7-ci müsəlman və rus məktəbinə maddi yardım göstərmiş, Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin Bakı realni məktəbində oxuduğu müddətdə hər ay təhsil haqqını ödəmişdir. Yusif Vəzir bu barədə 29 sentyabr 1908-ci ildə “Tərəqqi” qəzetində “Təşəkkür”

başlıqlı məqalə dərc etdirmişdir. Görkəmli bəstəkar Müslüm Maqomayev 1911-ci ildə Sabunçu məktəbinə müəllim təyin edildikdən sonra teatr yaratmaq istəmiş, lakin qaragüruhçular ona hədə-qorxu gəlmişlər. Bəşir bəy bütün maneələri aradan qaldıraraq, teatrın ləvazimatlarını özü almış və vaxtaşırı gedib tamaşalara baxırmış.

Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Bakıda törətdikləri iğtişaşlar və qırğınlar Bəşir bəyin siyasi həyata dönüş nöqtəsi olmuşdu. O, Əhməd bəy Ağaoğlunun müdiri və imtiyaz sahibi olduğu, xalqımızın problemlərinin işqlandırılmasını öz qayəsi hesab edən “İrşad” qəzetinin nəşrinə davamlı maddi dəstək göstərirdi.

İradə xanım Bəşir bəy Aşurbəyovun 1907-ci ildə həbsi məsələsinə də aydınlıq gətirir. Məlum olur ki, Bakıda qoçu kimi ad çıxaran Nəcəfzadə və Teymur bəy Aşurbəyovların bəzi cinayət işlərinə görə həbs edilmələrindən və Volqorada sürgün edilmələrindən bir neçə ay sonra Bəşir bəy də həbs olunur. Müəllif yazır ki, bu məsələdə Bəşir bəy haqqında erməni sahibkarların sifarişi ilə yazılan donoslar əsas rol oynayır. Ermənilər Bəşir bəyin həbs edilməsindən istifadə edərək onun neft mədənlərini ələ keçirmək istəyirdilər. Qondarma ittihamla ona 5 il ərzində Qafqaz bölgəsində yaşamaq qadağan edilmiş və 1909-cu ildə Krasnovodsk (indiki Türkmənbaşı) şəhərinə sürgün edilmişdi. Bəşir bəy yalnız 1916-cı ildə Bakıya qayıda bilmişdi.

Müəllif 1917-ci il fevral inqilabından sonra Bəşir bəyin fəaliyyətini işqlandırmaqla yanaşı, o dövrün siyasi mənzərəsinə də ətraflı şərh edir. Bəşir bəy Aşurbəyov 1917-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Qafqaz İttihad Firqəsinin qurucularından

olmuşdur. Yaxşı təhsil görmüş, dərin mütaliəli Bəşir bəy XX əsrin əvvəllərində Azərbaycandakı aparıcı siyasi cərəyanlardan olan ittihadçılığın və turançılığın əsas nümayəndələrindən idi. Həmin dövrdə çox populyar olan İttihad-İslam, İslam modernizmi və İslam birliyi nəzəriyyələri Bəşir bəy üçün də çox doğma və inandırıcı görünürdü.

Bəşirbəyovlarla Azərbaycanın sayılıb-seçilən nəsillərindən olan Zülqədərovları sıx qohumluq telləri bağlayırdı Bəşir bəyin xanımı Nəzakət ictimai-siyasi xadim, Şəmkir qəzasının rəisi, Gəncə Şəhər Dumasının üzvü Allahyar bəy Zülqədərovun qızı idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, İttihad Partiyasının və İttihad fraksiyasının sədri, ictimai xadim, həkim Qarabəy Qarabəyov Allahyar bəy Zülqədərovun bacı oğlu idi. 1919-cu il aprelin 10-da keçirilən İttihad Partiyasının I qurultayında Bəşir bəy partiyanın mərkəzi komitəsinin üzvü seçilmişdi. Bəşir bəy Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin üzvü olmaqla yanaşı, partiyanın orqanı olan “İttihad” qəzetinin nəşrinə ciddi maliyyə dəstəyi göstərirdi.

Müəllif kitabının “Ölümün bir addımlığında” bölməsində yazır ki, 1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra Aşurbəyovlar nəslə təqiblərə və repressiyalara məruz qaldı. Bu nəslin əksər nümayəndələri ya Türkiyəyə, ya da İrana köçməyə məcbur oldular. İttihad Partiyasının qurucularından biri kimi Bəşir bəy də həbs edilmişdi. Bəşir bəyin öz xalqı qarşısında göstərdiyi xidmətləri yüksək qiymətləndirən Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanov onu labüd ölümdən xilas etmişdi. Azərbaycan KP MK bürosunun

1921-ci il yanvarın 23-də keçirdiyi iclasın protokolunun 8-ci bəndində yazılırdı: “Bəşir bəy Aşurbəyov azad edilsin, belə ki, yoldaş Nərimanov onun bizə sadıq olduğunu bildirir və zəminə götürür”. Bəşir bəyin bütün var-dövləti müsadirə edilsə də o, Bakını tərk etməmişdi. Çünki yaxın dostu, vaxtilə köməklik göstərdiyi N.Nərimanov onu qoruyurdu. Lakin N.Nərimanovun Moskvaya aparılaraq məhv edilməsindən sonra Bəşir bəyin qara günləri başlamışdı. Bəşir bəy yenidən həbs edilmiş və 1930-cü ilin iyulunda Nargin adasında güllələnmişdir.

İradə xanım Bəşir bəyin həbsi və ona illər sonra bəraət verilməsi ilə bağlı arxiv sənədlərinin surətlərini kitaba daxil etmişdir.

Kitabın “Nəslin davamçıları, yaxud qırılan ömürlər” bölməsində müəllif Bəşir bəyin ailəsinin taleyi, onun davamçıları haqqında ətraflı məlumat verir.

Çox böyük zəhmət bahasına ərsəyə gətirilən bu kitab tariximizin qaranlıq səhifələrinə işıq salır. Peşəkar qələm ustası İradə xanım Əliyevanın elmi-publisistik və tarixi oçerk üslubunda yazılan bu kitabı birməfəssə oxunur.

Nazim MUSTAFA,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru